

Laura Laurušaite

Dr. philol., literatūrzinātniece

Lietuviešu literatūras un folkloras institūts

Dr. philol., literary scholar

Institute of Lithuanian Literature and Folklore

E-pasts / e-mail: laurusaitel@gmail.com

DOI: 10.35539/LTNC.2023.0053.05

Ēdiena nozīme identitātes veidošanā: mūsdienu latviešu un lietuviešu literatūras piemēri

The Role of Food in Creating Identity: Examples from Contemporary Latvian and Lithuanian Literature

Atslēgvārdi:

padomju laiki,
ideoloģija,
perestroika,
virtuve,
imagoloģija

Keywords:

Soviet times,
ideology,
perestroika,
kitchen / cuisine,
imagology

Kopsavilkums

Rakstā tiek aplūkots, kā ēdiena izvēle un dažādas kulinārās prakses literatūras darbos izgaismo un konstruē ēdāja identitāti un kā ēdiens var būt ideoloģiski saistīts ar politiskās varas režīmu. Tiek izteikts pieņēmums, ka, pētot ēdienu, var pētīt padomju laikus kā 20. gs. lietuviešu un latviešu identitāti visvairāk ietekmējušo vēsturisko epizodi un perestroiku kā mēģinājumu atbrīvoties no svešas varas. Pētījumam izvēlēti trīs reprezentatīvi mūsdienu romāni: Noras Ikstenas "Mātes piens" (2015), Laimas Kotas "Istaba" (2016) un lietuviešu autores Vaivas Rīkštaites "Lizas dzīvoklis" (*Lizos butas*, 2020), kuri nav gastroteksti vārdā tiešajā nozīmē, bet ir saistīti ar politiskās, ideoloģiskās vai kultūras identitātes (ne)nodrošānu caur ēdiena iegādes, izplatīšanas, gatavošanas un ēšanas situācijām (virtuves kā komunikācijas vietas funkcija, ar ēdienu saistītas metaforas utt.). Pētījums balstīts literārās imagoloģijas atziņās, kas dod iespēju pētīt ēdienu, izceļot apspiestās tautiskās lojalitātes izrāvienus kā kontrastu svešas ideoloģijas uzspiestiem uzvedības modeļiem.

Summary

The article aims to explore how the identity of an eating person is expressed and constructed in literary works through certain food choices and various culinary practices. It is assumed that studying food is a handy tool for researching the Soviet era as the historical episode that has most affected the 20th-century Lithuanian and Latvian identity and the epoch of *perestroika* as an attempt to get rid of the foreign power. Three representative novels are chosen for the study: *Mātes piens* (Soviet Milk, 2015) by Nora Ikstena, *Istaba* (Room, 2016) by Laima Kota, and *Lizos butas* (Lisa's Apartment, 2020) by Lithuanian author Vaiva Rūkšaitė. These are not gastroteksts in the literal sense of the word but are all directly related to the transmission of political, ideological or cultural identity through situations of food acquisition, cooking and consumption (the role of the kitchen as a place of communication, food-related metaphors, etc.). The approach of literary imagology helps to research food by highlighting manifestations of ethnic loyalty as a contrast to the behavioral models imposed by foreign ideology.

levads

Literaturoloģijā ēdiens, garša un ar to saistīti literārie tēli pēdējā laikā tiek analizēti ne tikai kā bioloģiskā nepieciešamība, estētiskas kategorijas vai prieka un gurmāniska baudījuma naratīvs, bet arī citos problemātiskos griezumos, kas izceļ to simboliskās funkcijas: kā zīmju un komunikācijas sistēma (semiotiskais aspekts); kā norāde uz literāro varoņu sociālo izcelsmi, statusu un kultūras lokalizāciju (literatūras socioloģijas aspekts); kā kultūras ķermeņa, subjektīvās pieredzes un apziņas izpausme (fenomenoloģiskais aspekts); kā marķētājs vienas kultūras pārākumam pār citu (postkoloniālais aspekts) un citos šķērsgriezumos. Imagologi arī snieguši nozīmīgu ieguldījumu šajās diskusijās¹, iekļaujot pārtikas tēmu literatūrzinātnes problemātikas lokā un piedāvājot jaunu ēdiena izpratni un interpretāciju. Apgalvojot, ka kulinārā imagērija ir svarīga nacionālās identitātes dimensija, imagologi pēta ēdienu nevis kā fizisko dotumu, bet saistībā ar etnisko un tautisko piederību kā politiskās, vēsturiskās, ideoloģiskās identitātes konstruēšanas līdzekli un atspoguļojumu. Professore Ieva Kalniņa, monogrāfijas "Ēdiena reprezentācijas kultūrā" (2023) zinātniskā redaktore, ir pievērsusi uzmanību tam, ka "[a]tšķirīgā sociālā vai vēsturiskā situācijā ēdiena reprezentācijas kultūrā padziļina izpratni par sabiedrības struktūru, dažādiem socialitātes aspektiem, kā arī politiskās un ekonomiskās varas ietekmi uz sabiedrību" (Kalniņa 2023: 6). Analizējot gastronomisko identitāti romānu sērijā "Mēs. Latvija, XX gadsimts", latviešu pētniece Madara Stāde ir spērusi vēl vienu soli tālāk un definējusi "īpašu imagoloģijas paveidu – gastroimagoloģiju, kas skata tautu tipizāciju literatūrā no tās patērēto ēdienu viedokļa" (Stāde 2023: 269).

Balstoties uz pieņēmuma, ka individuus ietekmē ideoloģijas un politiski apstākļi, kas izpaužas ēdienu izmantošanā tekstā tieši un dažādās pārņestās nozīmēs, formulēts šā raksta mērķis – izmantojot imagoloģijas pieeju, apskatīt, kā svešas padomju varas uzspiests ēšanas imperatīvs apspiež autentiskumu un kā ēdiens nostrādā kā vēsturisko un sociālo procesu atspoguļotājs, uzsākoties Baltijas valstu atbrīvošanās procesiem. Autori interesē, kā caur ēdienu tiek pausti plašāki konteksti, kas ietver ēdiena (lasi: identitātes) pieņemšanas un noraidīšanas situācijas². Par

1 Spiering 2006; Jakobsson 2009 u. c.

2 Ēdiens var kalpot par kādas tautas metonīmiju, piem., Laimas Kotas skatījumā Turciju pārstāv melnā kafija un tēja: "Tavas "turku" dzīves pirmo iespaidu vilnī tapa grāmata "Mana turku kafija". Kādu grāmatu par Turciju rakstītu tagad?" – "Mana melnā turku tēja", turklāt bez cukura!!! Protams, pēc pastāvīgas dzīves gadiem šeit daudz ko redzu citādi." Plašāk sk.: "Laima Kota: Mekā lūdzos, lai manas dzimtas sievietēm veseli bērni". Pieejams: <https://www.la.lv/laima-kota-meka-ludzos-lai-manas-dzimtas-sievietem-veseli-berni>.

raksta avotiem analīzei izvēlēti trīs romāni, proti, Noras Ikstenas "Mātes piens" (2015), Laimas Kotas "Istaba" (2016) un Vaivas Rīkštaites (*Vaiva Rykštaitė*) "Lizas dzīvoklis" (2020), kuros ēdiens izmantots kā simbolisks medijs. Abu latviešu autoru romāni ir iznākuši romānu sērijā "Mēs. Latvija, XX gadsimts", un šī pieredze jau paredz fokusu uz vēsturisko laikposmu problemātiku, savukārt rakstnieki tiecas individualizēt un subjektivizēt politiskās pārmaiņas. Visus trīs daiļdarbus var uzskatīt par retrospektīviem autoru skatījumiem, kuros sastopama gan pašu autoru intīma un personiska laikmeta pieredze, gan vispārināti vēstures pārdzīvojumi.

Kā apgalvo Lietuvas prezidenta Antana Smetonas gastronomisko paradumu pētītājas zinātnieces, "interesantākās un neticamākās lietas atklājas, kad ļaujām sev ielūkoties vēsturē no "neparādes", neoficiālās puses. It kā mēs mēģinātu saprast, kas notiek uz skatuves, nevis sēžot zālē starp skatītājiem, bet stāvot aizkulisēs, it kā mēģinot sajust ģimenes pulsu, nevis iekārtojoties kopā ar viesiem pie svētku vakariņu galda, bet vērojot norisi no virtuves." (Bernotienė, Jakubavičienė 2020: 10) Izvēlētais rakurss ar skatu no "virtuves", no vienas puses, atklāj plašākus padomju un pēcpadomju vēstures kontekstus, bet, no otras puses, lietuvieši un latvieši padomju laikā tiek parādīti kā nomales cilvēki, kas bijuši izstumti no aktīvās vēstures (tostarp arī gastronomiskās) arēnas, savukārt padomju norieta (perestroikas) laikos – aktīvi tajā atgriežas.

Komunālā virtuve kā padomju tautu "salātu bļoda"

Kotas romānā "Istaba"³ komunālā dzīvokļa virtuve kļūst par galveno istabu, tā ne tikai ir gastronomiskās, bet arī nacionālās un etniskās komunikācijas vieta, kur tiekas dažādas nacionalitātes ar saviem paradumiem, gaidām un pārliecībām. Caur ēdienu tiek iezīmētas robežas, atklājas konservatīvisms vai atvērtība pret citām kultūrām. Ne lietuviešu, ne latviešu valodā nav atšķirības starp virtuvi kā telpu (*kitchen*) un virtuvi kā ēdiena gatavošanas stilu, kas saistīts ar specifisku kultūru (*cuisine*), tāpēc var apgalvot, ka baltu valodās ir fiksēts lingvistisks konservatīvisms, kad gastronomiskā tradīcija tiek lokalizēta tikai tās tautas virtuvē.

Virtuves simbola nozīmi literatūras dzīvē, literatūras un virtuves krustošanās tendenci parāda arī trimdnieku literātu apvienība "Elles ķēķis". Tas, ka grupas nosaukšanai ir izvēlēts šis Ņujorkas rajona nosaukums, rāda, ka virtuvi no kultūras

3 Ar nosaukumu *Kambarys* romāns 2020. gadā iznācis Lietuvā grāmatu sērijā *Keliautojai laiku* ("Ceļotāji laikā"), tulk. Laura Laurušaiete.

viedokļa uztver kā simbolisku socializācijas lokusu, bet vienlaikus arī kā identitātes veidošanās un apspriešanas centru. Un padomju laikā virtuve kultūras ziņā iegūst papildu nozīmi kā platforma, kur kļūt brīvākam, kur drīkstēja runāt atklātāk nekā sabiedrībā, kur izskanēja brīvās domas pirmās izpausmes, disidentiskas idejas, varēja pavīpsnāt par Padomijas politisko eliti. Runājot par Brežņevu, Kotas romānā zīmīga ir frāze: "Klusāk, aizver slūžas, draudzīn, sienām var būt ausis!" (Kota 2016: 70)

Komunālais dzīvoklis ar virtuvi tā centrā konstruē grupas identitāti, kurā vairs nav privātas sfēras, subjektīvas gatavošanas. Ar dažādu virtuvē gatavojamu ēdienu palīdzību romānā atklāts padomju populācijas neviendabīgums un mākslīgi centieni visas tautas homogenizēt, padarīt vienlīdzīgas. Situācijas izpratnei ir svarīgs Elīnas Kursītes apgalvojums, ka "PSRS, paplašinot savas robežas, gribēja samazināt okupētajām valstīm raksturīgo ēdienu un kulinārijas ieviržu nozīmi, mēģinot to padarīt multikulturālu" (Kursīte 2023: 257). Katrs personāžs virtuvē ienes kulināro (lasi: kultūras) unikalitāti un reizē ietekmē cits citu, (at)veidojot sev ierastās nacionālās telpas un daloties kulinārajās tradīcijās. Komunālā dzīvokļa virtuve, kam vajadzētu kļūt par sociālisma kausējamo katlu, patiesībā pārvēršas par laboratoriju, kurā iezīmējas padomiskā rīcībnespēja, tautu nacionālo raksturu un gastronomisko paradumu atšķirības. Kota jaunu nozīmi piešķir vietniekvārdam "mēs": tas ne tikai norāda uz kolektīvo "mēs", ko mūsdienās saprot ar multikulturālismu, kas homogenizē garšu, bet arī uz atsevišķu etnisko kopienu pārstāvjiem, kuriem ir atšķirīgas garšas un kuri ēd atsevišķi. Tāpēc precīzāk ir runāt nevis par standartizēta kausējamā katla, bet par salātu bļodas konceptu. Šajā gadījumā tas nozīmē nevis kultūru integrāciju, bet piespiedu kārtā vienā mājoklī iemestas dažādas sastāvdaļas, kas pat kopīgā padomju "mērcē" saglabā savu savdabīgumu. Organiska multikulturāla "padomju cilvēka" simbioze nenotiek, jo visiem romāna varoņiem ir savas atsevišķas plītis, trauki, ledusskapji, pat elektrības spuldzītes, kas apgaismo virtuvi, un līdz ar to – atsevišķas kulinārās paradigmas. Aprakstot atšķirīgu etnisko tautību (ukraiņu, ebreju, latviešu) garšas, tiek parādīta lokalitātes eksotiskuma spriedze, tautu nesaderība un atteikšanās integrēt neierastās sastāvdaļas: "Kabacis ir pāraudzis gurķis! Mēs, latvieši, tādus buklužāņus neēdam. Mūsu senči tādus neēda." (Kota 2016: 66)

Gastropoētikas simbolu otrais slānis ir padomju ēdiena (un reizē arī nacionālā rakstura) "antikultūra", kas cilvēkus pazemo, liek stāvēt rindās pēc ikdienas pārtikas produktiem. Latvija romānā parādīta kā hroniska deficīta teritorija. Attēlojot pārtikas produktu pirkšanu, alimentārus ierobežojumusniecīgā piedāvājuma dēļ un zagšanu no kopēdināšanas iestādēm, Kota atklāj, kā padomju ideoloģijas propagandēts un veicināts kolektīvisms iegūst izkropļotu grimasi. Blati, kukuļi un speciālie veikali "izredzētajiem" Kotas romānā atspoguļo arī patriarhālo vai, izmantojot Annas Kuškovas terminoloģiju, tēvišķo (*patrimonial*) (Kushkova 2012: 279) diskursu. Ēdiens

neapšaubāmi veic svarīgu funkciju kā varas un hierarhijas marķētājs. Ekskluzīvu, parastiem mirstīgajiem nepieejamu produktu lietošana ir tuvošanās varai un vienlaikus ne tikai politiskās, bet arī personīgās varas, prestiža un statusa izpausme. Kota apraksta arī bieži "*obsčepit*" raksturīgu pārkāpumu, kad produktu piesavināšanās dēļ ēdieni mēdza neatbilst receptūrai. Romāna autore raksta ne tikai par nepietiekamu produktu apgādi, dažādiem ar ēdiena gatavošanu saistītiem pārkāpumiem un morāles trūkumu, bet arī zemu padomju tīrības kultūru un antisantitāriem apstākļiem⁴. Šādā higiēnas trūkuma kontekstā nav nejaušs arī ādas fabrikas virtuvē izkārts plakāts "Strādniece! Cīnies par tīru virtuvi!" (Kota 2016: 63)

No otras puses, trūkuma situācijā *homo sovieticus* iegūst jaunas īpašības un resursus, tādus kā radošums, pielāgošanās, izdzīvošana jebkuros apstākļos:

"Tētiņa recepte man zināma vēl tagadīn: ņem trīs četras irbes, trīs četras trifeļu sēnes, divas olas, trīs karotes sviesta, divus sutinātus artišokus un pieliek piecas karotes angļu sinepju, visu samīca, pieber naža galu sāls un cep sviestā. Gatavs!"

"Un kā pēc revolūcijas un pēc kara izdevās pagatavot irbišu kotletes?"

"Vienkārši. Atmeta lieko, pievienoja zirga gaļu." (Kota 2016: 183)

Tas, ka padomiskajā telpā tika iznīcināta muižnieku (Lietuvā – bajāru) virtuve kā buržuāziska palieka, zīmīgi atspoguļojās arī ikdienas kultūrā: padomju ideoloģija sludināja, ka visi ir vienlīdzīgi, tāpēc visiem ir jāpraktizē padomiskas vērtības un jāēd pēc vienādiem tautiskiem standartiem. Piemērs par ceturtdienās līdz pašām tālākajām padomju impērijas nomalēm smirdošajām zivju letēm, padomju "zivju dienu", vispārīna tālejošo sistēmas smaku. Tāpēc nav jābrīnās, ka, aizķērusies aiz izlīduša parketa dēļa, atvērtajā vīziju portālā viena no personāžiem Zlata redz no dažādiem ēdieniem lūstošu vareno lielmaņu galdu, kas simbolizē pārticību un greznu dzīvi, pēc kuras daudzi ilgojās padomju trūkuma ekonomikā:

Re, te viņas ir, tās durvis uz sapni. [...] Re, re, kur bagātīgi galdi, kur garos kristāla šķīvjos krējumā sutinātas stores, kur uz ozolkoka paliktņiem servēti pildīti piena sivēni, kur sudraba traukos svaigi ikri – sarkanie un melnie, kur zosu pastētes Meisenes porcelāna bļodās, kur pikanti smaržo kalns no divpadsmit dažādiem sieriem, kur lielās māla bļodās sātīgs uzbeku pļovs ar piena jēra gaļu un Samarkandas rozīnēm, kur karsta turku kafija austrumnieku rakstiem izrakstītās krūzītēs, kur kristāla trauciņos īsta krējuma vaniļas saldējums. (Kota 2016: 97–98)

4 Sliktu sabiedriskās ēdināšanas iestāžu sanitāro stāvokli ilustrē Lietuvas PSR Tirdzniecības ministrijas kolēģijas lēmums Nr. 74 "Par Viļņas sabiedriskās ēdināšanas un tirdzniecības uzņēmumu sanitāro stāvokli", kur fiksē virkni pārkāpumu: netīras grīdas, apkvēpušas virtuves sienas, dārzeņu tīrīšanas ceihā un trauku mazgātavā – zirnekļu tīkli, pusfabrikātu un kulinārijas izstrādājumu veikalā zem letēm blakus produkcijai tiek glabātas darbinieku personīgās mantas, bufetniece darba vietā smēķē, uz grīdas mētājas izsmēķi, savukārt bakterioloģiskās analīzes uzrāda zarnu baktērijas uz pavāru rokām, kas nozīmē, ka pēc tualetes apmeklējuma pavāres nemazgā rokas – atgriezušās darba vietā, turpina veidot kotletes. Pēc: Misevičius 2020: 121.

Var izvirzīt jautājumu, vai padomju laikā vispār bija iespējama autentiska "nacionālā virtuve", kad trūka elementāru produktu un, tikai pateicoties saimnieču radošumam, tapa jaunas receptes. Imagoloģijas valodā to var izlasīt: vai padomju laikā vispār bija iespējama nacionālā identitāte, kad trūka elementāras tās atbalstītājas vides un alternatīvas esības versijas radās tikai drosmes un radošuma ietekmē.

Par Kotas grāmatas vizītkarti ir kļuvis uz vāka novietots mandarīns: "Jaungadam ir viena mandarīna smarža, nodomāja Margrieta. Jaungada paciņās, ko skolās deva bērniem, bija daudz karamelu, pāris šokolādes konfekšu un tikai viens mandarīns. Tieši šī mandarīna dēļ viņa gaidīja savu paciņu no Salaveča." (Kota 2016: 102) Padomju laikā, kad valdīja slēgtas dzīves imperatīvs, jebkurš eksotisko zemju auglis tika uzskatīts kā aizliegtais auglis, "tās", aizliegtās pasaules brīnums, imagoloģiski centieni pietuvoties "Rietumiem" un logs uz citādu dzīvi. Par šādu logu romānā kļūst arī seno holandiešu mākslinieku gleznas, kurās dižojas ēdiena pārpilnības imagoloģija. Šajā gadījumā ir ļoti svarīgi, ka šīs ir klusās dabas gleznas (*nature mort*), kurās attēlotie ēdieni un dzērieni ir tikai bauda acīm, nevis garšas (nogaršošanas) un ožas maņām, kas parasti saistāmas ar ēšanu. Atliek vien priecāties par novērotāja pozīciju, gūt apmierinājumu ar "vizuālo ēšanu" un piedalīties barokālās dzīrēs, "ēdot ar acīm". Turklāt svarīgs novērojums romānā, ka šie greznie skati nepavisam neiederas trūcīgā padomju virtuves interjera kontekstā, jo padomju kultūra un Rietumu kultūra, kuras attiecīgi raksturo trūkums un pārpilnība, ir savstarpēji nesaderīgas un pat konfliktē. Jebkurš labāks, par blatu dabūts produkts padomju realitātē nevis tiek demonstrēts, bet gan slēpts no kaimiņu acīm, vai tās būtu šprotes vai labāka tēja:

"Man šķiet, ka viņi labo tēju pārber nefirmīgajā papīra turzā," TamarGrigorjevna runāja kā izmeklētāja. (Kota 2016: 43)

Ledusskapja durvis neaizvērās tik ātri, kā Zlata bija vēlējusies. Samiegojušos kaimiņu acis ieurbās plauktos ar pieaugošu interesi. Oho! Romāns neslēptā izbrīnā nosvilpās. Ledusskapis bija pilns ar šprotu kārbām. (Kota 2016: 43)

"[...] Kefīra pudele ledusskapī ir dekorācija, viena un tā pati, nemainīgi. Es ievēroju. Šprotes redzējāt?" Romāns nespēja slēpt satraukumu, kādu izjūt cilvēks, kurš no malas noskatās slepenās orgijās. (Kota 2016: 44)

Tas, ka istabā blakus virtuvei dzīvojošā romāna galvenā varone Margrieta saoz visas smaržas, dzird visas virtuvē notiekošās sarunas, bet pati reti tajās piedalās, neprot gatavot un viņai nav pat sava ledusskapja, parāda viņas – kā jaunākās un padomju laika vismazāk ietekmētās varones – netiešu, pasīvu iesaistīšanos padomju laika paradigmā. Zīmīgi ir arī tas, ka viņa ir veģetāriete un neēd gaļu, kas parasti ir saistāma ar varu. Gaļas un varas saikni pamato imagologs Menno Spīrings (*Spiering*), kurš Angliju ir nosaucis par "asiņojošu ēdienu nāciju" (*a bleeding dish nation*), bet gaļas ēšanu ir saistījis ar vīrišķību, cīņas drosmi un britu imperiālo varu (Spiering 2006: 34–35). Šeit imagoloģija noder kā metode, kas saistīta ar valsts tēla izpēti, jo arī

baltu autoru romānos Krievija viennozīmīgi tiek traktēta kā plēsonīga un dominējoša valsts, tikai Rīkštaite un Kota izmanto satīrisko groteskuma skatījumu, lai to parādītu, bet Ikstena izvēlējusies padomju laiku nomācošas gaisotnes tēlojumu.

Aizliegtais piens kā aizliegtās brīvības dzēriens

Ikstenas romānā "Mātes piens"⁵

varas sadalījumu strukturē cits pārtikas produkts – piens, kas kļūst ne tikai par zīmi, bet veselu zīmju sistēmu, kas darbam piešķir konceptuālu kod(ol)u. Tā kā romāns ir ļoti intīms Ikstenas stāstījums, pienu varam saprast gan kā autores padomju laika dzīves personīgo grēksūdzes metaforu, gan kā Latvijas traumatiskās vēstures un tautas identitātes pārrāvuma naratīvu.

Piens Ikstenas daiļdarbā tiek parādīts caur garšas imagēmu (polāro simbolu) *salds–rūgts*. Lietuviešu un latviešu vāku noformējumā arī redzams, ka latvieši izvēlējušies uzsvērt rūgto piena nozīmi, savukārt lietuvieši akcentējuši saldumu. Piens patiešām parasti saistās ar ko pozitīvu un rada labvēlīgas kultūras asociācijas: piens kā balta sātīga substance, jaundzimušā pirmais ēdiens, piens kā Piena Ceļa raksturotājs simbols. Tāpat arī lietuviešu un latviešu folklorā piens funkcionē kā pārpilnības un patikas zīme: "ūdens silts kā piens", "piena upes ķīseļa krastos" u. tml. Šī simbolika aktualizēta arī romāna tekstā, radot kontrastu starp saldo un rūgto garšu, citiem vārdiem, starp starpkaru perioda neatkarīgās Latvijas ideālumu un skarbo padomju realitāti.

Tomēr romānā tiek izcelta pienam neraksturīga negatīva garšas īpašība – rūgtums⁶, tā pārceļot pienu no kulinārās uz ideoloģisko sfēru. Ikstena ar šo simbolu tieši parāda padomju laiku kā negatīvu pieredzi un kā svešu, "netīru" identitāti, kuru māte atsakās nodot savai tikko dzimušajai meitai. Šajā gadījumā rūgtums ir nevis garšas sajūta, bet gan metafora, kas raksturo nevēlamu svešas varas mantojumu. Kulinārās tradīcijas bieži vien tiek nodotas no paaudzes paaudzē, tā nododot arī oriģinālos ģimenes un savas kultūras sociālos modeļus, tostarp arī kulināros, bet šeit caur pirmo ēdienu – pienu – māte atsakās nodot tradīciju. Tas nozīmē sistēmas pārtrauktu zemes, valsts vēstures, kultūras un valodas pēctecību. Sievietes, kas saistītas ar auglīgumu, pienu, apzīmē matricentrisko (latviešu) kultūru un valsts pastāvēšanu, bet padomju režīms – patricentrisko varu, kas ar savu uzmākšanos atņēma sievietēm

5 Ikstenas romāns "Mātes piens" 2019. gadā izdots arī lietuviski, tulkojusi Laura Laurušaite.

6 Zinātnieki ir atklājuši, ka visjutīgāk garšas kārpiņas reaģē uz rūgtu – atpazīst to pat nelielā koncentrācijā.

un valstij spēka autonomiju. Meita turpina dzīvot ar rūgtu kumelišu garšu mutē, ko viņai piena vietā pirmajās dienās pēc piedzimšanas iebarojusi mātes māte.

“Mātes pienā” virtuve arī ir ļoti svarīga darbības vieta, kurā noris personāžu iniciācija un augšana. Sākumā meitenes mīļākais ēdiens ir cīsiņi ar kartupeļu biezu putru – ierasts padomju laika ēdiens –, bet pamazām no kultūras viedokļa viņa kļūst nobriedušāka un grāmatas beigu daļā redzam viņu pašu rosāmieš virtuvē un gata-vojam. Ja pieņemam, ka “ēdiens bieži kalpo kā galvenais motīvs pašatklāsmes naratīvos” (Wilson 2006: 14), šis noteikti ir kulminācijas brīdis, jo viņa pati uzņemas atbildību par savu likteni, dumpojas pret citu uzspiesto kārtību un iekārtu, *homo sovieticus* identitāti: “Es cīnījos ar pienu kā ar neredzamu lietuvēnu, kas par katru cenu vēlas manī iekļūt, lai kā es to negribētu. Es centos to dzert lieliem malkiem, neelpojot caur degunu, lai nejestu tā garšu. Bieži tūlīt pēc piena glāzes es steidzos uz skolas tualeti un centos to atņemt.” (Ikstena 2015: 53)

Lai gan vēlāk meitenes naidis pret pienu iegūst vairāk gastronomisku saturu – autore runā par govs pienu kā padomju skolas ēdnīcā obligātu produktu, par piena ēdieniem (piena zupu, ķīseli) –, tomēr šie gastronomiskie simboli pauž pretošanos padomju sistēmai un tās uzspiestam diktātam cilvēka brīvai izvēlei. Piena pretīgā smaka un garša šeit nozīmē nepatīkamu, bet neizbēgamu režīma smaku un garšu. Raksturīgā epizode, kurā meitene norij pienu, cenzdamās to neieelpot, – tas ir simbols, ar kuru pateikts, ka, tikai dzerot lieliem malkiem, ir iespējams paciest piespiedu padomju iekārtu. Zīmīgi ir tas, ka angļu tulkojumā un mākslas filmas⁷ angļu nosaukumā mātes piens ir nomainīts pret padomju pienu (*Soviet Milk*), jo romāna kontekstā piena koncepts iekļauj tieši politiskās ietekmes un varmācības nozīmes.

Piens alegoriski var nozīmēt arī spermu (īpaši alķīmijā), jo saskaņā ar antīko apaugļošanas teoriju dzīvības rašanās notika, baltai spermai sajaucoties ar sarkanām menstruāciju asinīm (Biedermann 2002: 329). Tāpēc mātes – ārstes ginekoloģes – neīstenots profesionālais sapnis ievadīt spermu makstī sievietei, kura nevar palikt stāvoklī, un apaugļot ar palīgmetodi, norāda uz vēl vienu režīma aizliegumu, kas saistīts ar piena kā auglības simbola nozīmju semantisko lauku.

Meita salīdzina savu māti ar mūžīgi noklusušu baznīcas zvanu, kam ir izrauta mēle – brīvas runāšanas, kā arī maņu orgāns, kas ļauj izbaudīt ēdiena un dzēriena garšu. Šis salīdzinājums ļauj apgalvot, ka māte ir zaudējusi ne tikai pašizpaušmes un runas brīvību, bet vienlaikus ir zaudējusi arī garšas receptorus, viņa vairs nejūt dzīves garšu, jo padomju identitātes “ēdienkartes” piedāvājums viņu neapmierina.

Viscaur romāna tekstā ēdiens ir antisocialitātes marķētājs, caur kuru Ikstena pauž atšķirtības, vientulības, trimdas izjūtu, piemēram, kad meitene cep divus

7 “Mātes piens”. Vēsturiskā drāma (Latvija/Belģija, 2023, režisore Ināra Kolmane).

kartupeļus: vienu sev, otru sunim; kad māte tā vietā, lai ceptu vistu un ābolmaizi, mēģina izdarīt pašnāvību. Kopīgas ēšanas un dzeršanas rituāli palīdz nodibināt īpaši tuvas attiecības starp rituāla dalībniekiem, bet tāda saite starp māti un meitu neizveidojas, jo māte parasti ēd savā istabā. Ar mātes uzvedību arvien tiek nodota gastroloģiska ziņa: viņa gatavo tad, kad jūtas labāk, un praktiski vienīgā lieta, kas mudina viņu piecelties, ir meitas gatavotā ēdiena smarža, kas gan materiālā, gan imagoloģiskā ziņā ir salda *dzīvības* smarža. Tādos gadījumos ēdiens kļūst par mātes un meitas simbiozes un tautas vienotības metaforu. Scēna tirgū, kur māte nopērk augļu tūtu, vai "Laimas" veikalā, kur viņa meitai uzdāvina kāroto marcipāna pūci, caur salduma atribūtiķu pauž tuvumu starp meitu un māti.

Arī Ikcstenas romānā virtuvei ir papildu nozīme, tā ne tikai ir vieta gastronomiskiem nolūkiem, bet arī privāta darbības zona – aizkulisēs, kuluāri –, kur notiek vairāk, nekā oficiāli atļauts. Tieši virtuvē mātes māte un patēvs klusi runājas par saviem brāļiem – vienu nošautu, otru emigrējušu uz Londonu; tieši virtuvē māte Serafimai stāsta par padomju laikā sensacionālu mākslīgās apaugļošanas iespēju; nosēdinājus pie virtuves loga, māte grimē meitu karnevālam kā Divdabi. Šie piemēri runā par virtuvi kā būtisku atklātības, drosmes un transformāciju lauku. Zīmīgi arī tas, ka pret savu grūto sievu vardarbīgo kara veterānu sasiť ar virtuves rīku – gaļas āmuriņu.

Padomju laika un ēdiena korelācijas atkailinātājas metaforas – mātes krīzes brīžos istabā izmētātas tukšas kafijas krūzes, aizkosti āboli un maizes garoziņas. To var izlasīt kā padomju laika nospiesta cilvēka iekšējo tukšumu, robus viņa esībā un identitātē. Tad par gandrīz vienīgo ēdienu, precīzāk, indi, kļūst *rūgtas* vielas – stipra melna kafija bez cukura un bez piena, alkohols un miega zāles.

Sātīgā perestroika

Lietuviešu autores Vaivas Rīkštaites romānā "Lizas dzīvoklis" ēdiens galvenokārt funkcionē kā perestroikas vēstnesis un pēcpadomju identitātes paudējs. Politisko pārmaiņu priekšā ģimene katru dienu ēd vienveidīgu, padomju laika reprezentētāju "ātro ēdienu": sviestmaizes ar fermentētu sieru, doktordesu un tomātu mērci, kas ceļojot tiek ietītas avīzē. Avīzes un pārtikas produktu salīdzinājums rada (stereo)tipisku asociāciju ar viszemākās klases padomju virtuvi. Ne tikai trūcīgais pārtikas piedāvājums, bet arī virtuves kā gatavošanai paredzētas mājas teritorijas vide – rāpojoši tarakāni un pat žurkas – ir vēsturiska padomju laika sadzīves rekonstrukcija. Romāna stāstītāju pabaro citas daudzdzīvokļu nama mātes, jo "mamma necieta katlus un visu, kas ar tiem saistīts, – lāpstīņas, sietiņus, rīves un gaļas mašīnas, – toties labprāt pasniedza ēdienu vīriem. Pasniegšana bija viņas svarīgākais atdošanās akts." (Rykštaitē 2020: 169) Mātes norobežošanās no

ēdiena gatavošanas parāda arī norobežošanos no atbildības pret ģimeni (nomaina trīs vīrus), kā arī izvēlēto pasīvā vēsturiskā subjekta lomu (rūpējas tikai par personīgām lietām).

“Lizas dzīvoklis” caur ēdiena imagēriju parāda, kā strauji mainās perestroikas cilvēka identitāte – pēkšņi turīgi kļuvušie cilvēki kļūst izlepuši, aizmirst grūto laiku pieredzi, rodas sociālā stratifikācija – vidusšķira. Tualetes papīra biznesu uzsākušas ģimenes labklājība sasniedz tādu stadiju, ka viņi spēj noalgot savu pavāri, bet par virtuves anturāžas obligātu komponentu kļūst mikroviļņu krāsns, kas krietni atvieglo sadzīvi. Tualetes papīra business arī ir tās pašas uztura ekosistēmas ķēdes posms un ironiski izsmej krietni uzlabojušos sabiedrības dzīves un ēšanas apstākļus, pieaugušās personīgās vajadzības. Ēdienkarte kļūst daudzveidīgāka, eksotiskāka, tajā ienāk limonādes *Pepsi*, *Fanta*, košļājamā gumija *Donald*, proti, produkti, kas simbolizē brīvības iespējas un tuvojošos “Rietumus”. Par iekārtas pārmaiņu laikiem liecina arī dzīvokļa kapitālais remonts⁸.

Pavāres Matildes tēls ir ļoti svarīgs, jo viņa maina ne tikai ģimenes ierasto uzturu, bet arī sociālo kārtību. Pavāre ievieš līdz šim neredzētas izsmalcinātas sastāvdaļas (muskatriekstu, rozmarīnu, brokoļus, mandeļu skaidiņas, garneles), līdz ar to attālināšanās no padomju laika izpaužas arī caur pārtikas produktiem, sarežģītām receptēm un jaunmodīgu ēdiena gatavošanas veidu. Bagātīgāka gardēžu virtuve, demokrātiskāka ēdienkarte parāda arī vispār izaugušu personas izvēles brīvību, mēģinot izlauzties no padomju laikā uzspiestās ne tikai kulinārās, bet arī citādas nebrīves. Kā jau minēts, padomju laiku raksturo hronisks deficīts, savukārt perestroika ir *sātīga* – dažāda savās izvēlēs. Dihotomija starp pārtikas trūkumu un pēkšņu tās pārpilnību iezīmē politisku lūzuma punktu, pāreju jaunā fāzē, kurā ir vairāk izpriecu un mazāk pienākumu. Kad bankrotējuša biznesa dēļ ģimene ir spiesta atlaist pavāri, tā zaudē arī svarīgo jaunā sociālā statusa simbolu un atsāk ēst pusfabrikātus un konservus.

Tomēr caur kulināriju, līdzīgi kā *Ikstenas romānā*, tiek piedzīvota pēctecība, saite ar iepriekšējām paaudzēm un sievietes iniciācija:

Par sievieti kļuvi vēl pirms tam – nostājusies pie katliem, kad sajutu sevī mostamies zināšanu, sākumā blāvu kā nesatveramas sapņa driskas, ievītu sarunās ar Matildes kundzi, bet patiesībā peldošu no dzelmes; kad, ar karoti katlā griežot riņķus, cits pēc cita uz spranda stāvus slējās matiņi, rāmas ciltsmāšu elpas kutināti. Maisīdama kāpostu zupu un precīzi zinādama, cik sāls vēl trūkst, sajutu mostamies sevī iekšējo māti, gudro vecenīti, kas visu zina, neko nezinādama. (Rykštaitė 2020: 221)

8 Lietuvišu rakstniece Jurga Tumasonīte 2020. gadā izdotajā romānā “Remonts” arī izmanto līdzīgu “paaudzes atmiņu traumu remontēšanas” shēmu.

Šo apzināto refleksijas brīdi, kad tiek aktualizēta matrilīnijas saikne, kas iestiepjas dziļāk vēsturē, var saprast kā nobriestošas sievietes un, raugoties plašāk, arī patstāvīgas valsts un nacionālās kultūras atgūšanās impulsu.

Secinājumi

Jāsecina, ka ēdiena un identitātes kultūrkodi ir cieši savijušies, bieži vien tieši proporcionāli viens otram. Visos analizētajos romānos ēdiens kļūst par padomju laika vai/un perestroikas vektoru, kas norāda uz saikni starp ēdienu kā materiālo objektu un ar to pausto ideju. Ēdiena atmiņa un ar to saistītie literārie tēli aktīvi piedalās imagoģiskajā tautības iznīcināšanas vai (jaun)radīšanas procesā. Sievietes kā pārtikas gatavotājas romānos iemieso tradīciju tālāk nodošanu, simbolizē matricentrisko (lietuviešu, latviešu) kultūru un neatkarīgo valstu atmiņu. Tikmēr padomju režīms iezīmē patricentrisku impērijas varu, kas atņem sievietēm (un valstij) varas autonomiju. Ēdiena pieejamība un tā neierobežota uzņemšana tiek asociēta ar ģimenes vienotību, labsajūtu un brīvu pašizpaušmi, savukārt tā trūkums – ar vientulību, traumu un ierobežojumiem.

Padomju okupācijas iespaidā ēdiens stipri sāka nivelēt sabiedrību, savukārt pārejas laikos no padomju īstenības uz neatkarīgu valsti ēdiens atspoguļo arvien lielāku izvēles daudzveidību un klašu stratifikāciju (Rīkštāite). Tekstos iezīmējas virtuves kā telpas ietekme, kas pārkāpj tikai ēdiena gatavošanas telpas robežas, kļūstot par tādu telpu, kur drīkst pateikt vairāk, nekā oficiāli atļauts. Runājot par ēdiena un identitātes saikni, var secināt, ka "padomju cilvēks" nozīmēja ne tik daudz grupas kultūru vai kopīgu identitāti, cik režīma diktētu dzīvesveidu, piespiedu kolektīvo eksistenci komunālajos dzīvokļos ar kopīgu virtuvi (Kota) vai principiāli antikonformistisku nostāju, mēģinot saglabāt personības brīvību (Ikstena). Runājot kulinārijas terminos, padomju režīms tomēr nespēja "sagremot" visas nacionālās atšķirības.

Literatūra

Bernotienē, Jolita; Jakubavičienē, Ingrida (2020). *Ponios Smetonienēs virtuvē*. Vilnius: Aukso žuvsys.

Biedermann, Hans (2002). *Naujasis simbolių žodynas*. Vilnius: Mintis.

Ikstena, Nora (2015). *Mātes piens*. Rīga: Dienas Grāmata.

Jakobsson, Ármann (2009). Food and the North Icelandic Identity in 13-th Century Iceland and Norway. Jakobsson, Sverrir (ed.). *Images of the North: Histories, Identities, Ideas. Studia Imagologica 14*. Amsterdam, New York: Rodopi, pp. 69–79. DOI: 10.1163/9789042029064_009.

Kalniņa, Ieva (2023). Kāpēc pētīt ēdiena reprezentācijas kultūrā. Ievads. Kalniņa, Ieva (zin. red). *Ēdiena reprezentācijas kultūrā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 6.–9. lpp.

- Kota, Laima (2016). *Istaba*. Rīga: Dienas Grāmata.
- Kursīte, Elīna (2023). Bērnības ēdienu atmiņas 20. gs. 80.–90. gados Latvijā. Kalniņa, Ieva (zin. red). *Ēdiena reprezentācijas kultūrā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 251.–265. lpp.
- Kushkova, Anna (2012). Surviving in the Time of Deficit. Bassin, Mark; Kelly, Catriona (eds.). *Soviet and post-Soviet Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 278–293. DOI: 10.1017/CBO9780511894732.020.
- Misevičius, Džiugas (2020). Kulnarija LSSR: siekiai ir galimybės. *Lietuvos istorijos studijos*, Vol. 45, pp. 115–136. DOI: 10.15388/LIS.2020.45.9.
- Rykštaitė, Vaiva (2020). *Lizos butas: Romanas apie mergaitę, jos mamą ir kelis jų vyrus*. Vilnius: Tyto alba.
- Spiering, Menno (2006). Food, Fagophobia and English National Identity. Thomas M. Wilson (ed.). *Food, drink and identity in Europe*. Amsterdam, New York, NY: Rodopi, pp. 31–48. DOI: 10.1163/9789401203494_004.
- Stāde, Madara (2023). Latviešu gastronomiskā identitāte romānu sērijā “Mēs. Latvija, XX gadsimts”. Kalniņa, Ieva (zin. red). *Ēdiena reprezentācijas kultūrā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 266.–279. lpp.
- Wilson, Thomas M. (2006). Introduction: Food, Drink and Identity in Europe: Consumption and the Construction of Local, National and Cosmopolitan Culture. Wilson, Thomas M. (ed.). *Food, drink and identity in Europe*. Amsterdam, New York: Rodopi, pp. 11–29. DOI: 10.1163/9789401203494_003.